

АРХІВНА СПРАВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК [930.253:336.24.07](477.7)«17/18»

Юлія Головко

**МИТНІ АРХІВИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII – ПОЧАТКУ XIX ст.:
ОСОБЛИВОСТІ ДжЕРЕЛОЗНАВЧОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ
(НА ПРИКЛАДІ МИТНИХ УСТАНОВ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ)**

У статті розглядаються особливості формування архівів митних установ Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст., організація зберігання митної документації та можливості реконструкції втрачених митних архівів.

Ключові слова: митниця, митний архів, документація, Південна Україна.

Дослідження особливостей створення та діяльності митних установ практично неможливе без опрацювання службової документації самих установ, особливо їх внутрішньої документації, яка якнайбільше відображала різні аспекти організації і функціонування установи та складала основу митних архівів. В останній чверті XVIII – на початку XIX ст. за відсутності в Російській імперії чітких правил відбору документації на зберігання митні архіви акумулювали в собі практично повний комплекс службової документації, що, з одного боку, забезпечувало можливість підготовки різних звітів та довідок стосовно товарів, торгових суден, пасажирів, купців, капіталів і т. д., а з іншого – ускладнювало зберігання значної кількості документів «для довідок», адже фактично вся службова документація зберігалася саме «про всяк випадок». Оскільки термін зберігання митної документації нормативно не визначався, тому автоматично ставав постійним або до конкретного розпорядження¹.

Документацію, яку зберігали в архівах митні установи, можна поділити на три групи: вхідна документація – законодавство, розпорядження керівництва, документація інших установ або посадових осіб, листування; вихідна документація – копії, чернетки, невідправлені примірники складених митною установою документів; внутрішня документація – реєстраційні журнали, книги, розпорядження митного присутствія тощо. Найретельніше зберігалася документація першої групи, адже вона забезпечувала нормативну базу діяльності самої установи і не списувалася навіть коли замінювалася новими розпорядженнями – саме цим визначався досить значний обсяг даної документації в митних архівах та його подальше відносно якісне збереження.

Втім, в архіві митної установи найбільший обсяг припадав на документацію третьої групи, і не тільки тому, що її більше і регулярніше створювали (це регламентована документація, наявність якої в установі була обов'язковою, незалежно від особливостей функціонування митниці), а й тому, що вона не виходила за межі митної установи і фактично надходила на зберігання в повному обсязі.

Однією з найбільш «архівних» була обліково-реєстраційна документація, частина якої мала виключно внутрішнє призначення, яка обов'язково поверталася в установу навіть після перевірки у вищих установах і мала зберігатися виключно в архіві установи (наявність подібної документації можна вважати однією з найбільш промовистих ознак виявлення саме митного архіву або його сліду, а не просто митної документації). Різновидів обліково-реєстраційної документації було досить багато: тільки річних реєстраційних книг нараховувалося більше двох десятків найменувань. Велася ця документація доволі ретельно, оскільки була головним підтвердженням функціонування установи та виконання нею відповідних завдань, основою для складання звітності, у першу чергу, фінансової, періодично контролювалася (наприклад, казенними палатами, які перераховували всі облікові записи книги²) і залишалася в архіві установи³. Цей комплекс документів мав для конкретної митниці не стільки ретроспективне, скільки оперативне значення, оскільки являв собою не тільки нормативну базу діяльності самої установи та її службовців, але й містив зразки конкретних керівних розпоряджень, приклади вирішення поточних службових питань і т. д. Саме тому мінімальний

необхідний обсяг документації у власному архіві повинна була мати кожна діюча митна установа, незалежно від тривалості існування та масштабів діяльності.

Упродовж останньої чверті XVIII – початку XIX ст. на півдні України у різні періоди функціонувала 21 митна установа (від 7 до 12 у різні роки)⁴, отже, можемо припустити, що існувала саме така кількість митних архівів. На сьогоднішній день вдалося виявити тільки 7 комплексів службової документації південноукраїнських митниць зазначеного періоду, які можна вважати рештками митних архівів Євпаторійської, Миколаївської, Одеської, Очаківської, Перекопської, Феодосійської та Херсонської митниць. Але й ці митні архіви значною мірою складаються з документації першої групи (нормативно-правові акти, розпорядження керівництва, листування тощо), натомість внутрішня обліково-реєстраційна документація є швидше винятком (наприклад, зошит вихідної документації Феодосійської портової митниці 1804 р.⁵, денні журнали Євпаторійської митниці 1806–1809 рр.⁶, журнали вхідної документації 1795 р. та вихідної документації Одеської митниці 1800 р.⁷ тощо).

Службова документація решти митних установ виявлена у розпорошеному між фондами (архівами) інших установ вигляді, у тому числі, серед документів згаданих митниць. Такий стан речей спричинений, у першу чергу, особливостями організації митного діловодства та зберігання службової документації митниць в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. Службова документація передавалася до митного архіву по мірі вилучення з документообігу й підшивалася у справи у хронологічному порядку (тематично або предметно справи виокремлювалися вкрай рідко), у такій самій послідовності складався й річний опис справ, до якого інколи додавався алфавітний покажчик⁸. Справа могла складатися з одного документа (книга, журнал, наказ тощо) або з кількох пов'язаних між собою документів (річна підшивка оголошень, декларацій, листування). Такий архів легко було скласти, але доволі складно було ним користуватися, особливо, коли в митному архіві зберігалися справи за кілька десятиліть та ще й різних установ.

Поява в митному архіві документів іншої митниці або й цілого іншого митного архіву спричинялася практикою об'єднання або розподілу службових архівів. Головною причиною об'єднання митних архівів була спадкоємність фінансової та адміністративної відповідальності ліквідованої митниці, для забезпечення чого всі

справи (архів) закритої або переміщеної митниці передавали її наступниці – установі, яка мала відповідати на запити щодо рішень, звітів та взагалі службових справ своєї попередниці. Таким чином, архів однієї митниці перетворювався (перейменовувався) на архів іншої установи або просто включався до його складу – як правило, спадкоємицею ставала найближча велика митниця (більша за закриту) або нововідкрита (переведена). Завдяки періодичним зрушенням митного кордону на півдні України в останній чверті XVIII – на початку XIX ст. ситуація з об'єднанням та розділенням митних архівів повторювалася неодноразово, що, наприклад, призвело до концентрації в архіві Одеської портової митниці архівів Микитинської, Богородицької, Кизикерменської, Кінбурнської, Херсонської та Очаківської митниць, з більшістю з яких Одеська митниця навіть не перетиналася у часі й отримала згадувані архіви як спадкоємиця інших спадкоємців перерахованих митниць⁹. Так само наприкінці XVIII ст. через запровадження Таврійського порто-франко та закриття кримських митниць всі митні архіви півострова були передані до Перекопської митниці, а після відміни порто-франко та закриття Перекопської митниці її справи опинилися у складі архіву поновленої Євпаторійської портової митниці¹⁰.

Поновлення закритої митної установи завжди ставило питання про повернення або відновлення її архіву, але не завжди його можна було вирішити позитивно: архів міг бути втрачений як комплекс, тобто повністю інкорпорований до справ іншої митниці. У такому випадку поновлену митницю забезпечували мінімально необхідною нормативною базою шляхом вилучення дублетних документів з архівів найближчих митних установ. Така ж сама ситуація виникала, коли архів закритої митниці передавався нововідкритій установі, яка отриманий архів не повертала навіть у випадку поновлення раніше закритої установи – повернути могли лише окремі найважливіші документи або їх копії, але не весь документний комплекс, тому, фактично, відбувалося розділення митного архіву. Таким чином, фінансова та адміністративна відповідальність відновленої митниці завдяки розпорошенню архіву так само розподілялася між кількома установами, які зберігали її документи, і реалізовувалася шляхом надсилання запитів до даних установ. Практикувалася й видача окремих документів (оригіналів або копій наказів, інструкцій, розпоряджень та ін.) з архівів закритих митних установ за запитом діючих, відновлених або нововідкритих митниць, яким з

різних причин не вистачало згадуваних документів – для цього був потрібен дозвіл вищого керівництва, наприклад, митного інспектора губернії. Саме таким шляхом з архіву Перекопської митниці, в якому зберігалися документи з усіх закритих в Криму митниць, була видана документація для новоствореної Арабатської митної застави¹¹, Херсонської митної застави¹² тощо, адже завдяки поєднанню такої кількості митних архівів значна частина їхніх документів дійсно дублювалася.

Сам митний архів не являв собою окремого структурного підрозділу і не мав спеціального штату – з архівованою документацією працювали митні службовці та канцеляристи. Для зберігання архівованої документації використовували дерев'яні скрині, які знаходилися в приміщенні митного присутствія. Єдина відома спроба організувати відокремлене зберігання митного архіву датується 1798 р., коли проектом влаштування нової мережі митних установ Новоросійської губернії було передбачене будівництво окремих кімнат для архівів у будинку кожного митного присутствія, а в Перекопі для «поєданого» митного архіву закритих кримських митниць планувалася ціла окрема будівля¹³.

Цим же часом датуються перші задокументовані нарікання службовців на «архівний тягар» митних установ, оскільки робота з ним взагалі не входила до службових обов'язків митників, тим не менш, вона постійно збільшувалася і через зростання документообігу, і через накопичення документів в архівах. Так, наприклад, розпочатий навесні 1798 р. процес передавання архівів закритих кримських митниць нововідкритій Перекопській митниці перетворився на піврічну епопею: у Перекопі приймати справи не встигали, оскільки тільки розпочали роботу нової митниці і було достатньо непорозумінь з режимом вільної торгівлі; з'являлися черги бажаючих здати архівні справи; відрядженим з архівними справами митним чиновникам ніде було зупинитися, оскільки у самому Перекопі було всього 12 будинків; жалування цим чиновникам не платили тощо. Справи, наприклад, Севастопольської митниці взагалі передавати виявилось нікому й довелося розшукувати хоча б когось із колишніх службовців уже закритої установи. Митний інспектор регулярно отримував скарги чиновників, які, фактично, власним коштом забезпечували збереження та передавання митних архівів, втрачаючи можливість влаштуватися на службу, і попереджав Перекопську митницю про необхідність полегшити та прискорити передавання справ, але остаточно цей процес завершився

лише у вересні 1798 р.¹⁴ Вже наступного року після ліквідації порто-франко розпочався зворотній процес повернення архівів відновленим кримським митницям.

Суттєві зміни у склад митних архівів Південної України було внесено наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст., коли Департамент зовнішньої торгівлі розпочав реорганізацію відомчих архівів через їх завантаженість та нестачу місця для зберігання нових справ. Реорганізація передбачала списання непотрібних для діяльності митних установ архівних справ та запровадження нового порядку фондування та зберігання потрібних документів, а саме – за тематикою. Зазначимо, що реалізована була тільки перша частина проекту, але й вона значною мірою спричинилася до фактичного знищення окремих митних архівів. Проведення експертизи цінності наявних митних архівів було покладено на керівництво самих митниць і базувалося на визначенні практичної цінності архівної справи або окремих її документів для роботи установи. Департамент зовнішньої торгівлі для визначення потрібності конкретного документа або справи пропонував враховувати, у першу чергу, інформаційну значимість документа, а вже потім – час створення, якість паперу, розбірливість тексту, фізичний стан, рівень пошкодження тощо. Таким чином, інформаційно важливі документи можна було списувати тільки за умови вкрай незадовільного їх стану (фізичне пошкодження, нерозбірливий текст, невизначене походження тощо) і навпаки – неважливі документи списувалися, незважаючи на фізичний стан. Департамент рекомендував списувати у першу чергу книги та документи митниць за 1722–1812 рр., відомості про невирішені справи за 1797–1827 рр., недіючі тарифи та розписи товарів¹⁵. Кожна установа мала складати перелік потрібних та непотрібних документів, виходячи з власних потреб та особливостей конкретного митного архіву – перелік непотрібних справ передбачав обов'язкові пояснення причин списання кожної справи і затверджувався начальником відповідного митного округу¹⁶. Переліки документації, яку залишали на подальше зберігання, склалися без пояснень і не потребували резолюції керівництва.

Виявлена звітність Одеського митного округу про результати реформування митних архівів свідчить про досить вагомий обсяг списаної документації. Так, Херсонська митна застава списала всі документи з 1777 р. до 1810 р. (книги, оголошення, укази, відомості, зошити тощо)¹⁷, що свідчить про те, що одночасно були списані

й документи Микитинської митниці, яка була переведена до Херсону у 1779 р.¹⁸. Миколаївська митниця списала значний обсяг документів з 1792 р. (митні книги за 1792–1797 рр., оголошення та свідоцтва на товари 1792–1820 рр., відомості та листування з приводу подання відомостей за 1793–1821 рр., листування з різних питань за 1793–1821 рр., чернетки рапортів за 1792–1812 рр. тощо)¹⁹. Одеська митниця списала більше 700 справ на кілька тисяч аркушів за 1774–1818 рр., значною мірою успадкованих від попередніх установ, незазначених у переліках документів на списання (можна припустити, що саме неможливість встановити приналежність документів була однією з головних причин їх списання)²⁰. Порівняно невелику кількість документів списали Овідіопольська та Маяківська митниці (за 1796–1805 рр.) через незначні обсяги самих архівів²¹.

З іншого боку, Одеська митниця залишила на зберігання частину успадкованих митних архівів, а саме 33 справи Микитинської митниці (1776–1779 рр.)²², 4 справи Кизикерменської митної застави (1777–1779 рр.)²³, 4 справи Кінбурнської портової митниці (1777–1780 рр.)²⁴, а також справи Херсонської (1779–1793 рр.)²⁵ та Очаківської портових митниць (1792–1807 рр.)²⁶ тощо. Між списаними та залишеними на зберіганнями документами була принципова різниця: списано було переважно обліково-реєстраційні документи – журнали, книги, зошити, відомості тощо., які переважали кількісно і відображали особливості функціонування митниці, тоді як залишено розпорядження, рішення, ордери тощо, які були потрібні «для довідок» про діяльність установи.

Дослідження історії митних архівів, їх формування, переміщення, поєднання, розділення та списання надає можливості для більш якісної конкретно-історичної архівної евристики, навіть за умови збереження незначної частини митного архіву, або за його повної відсутності (архів установи не був виявлений). Так, до невиявлених належить архів Олександрівської митної застави, який почав формуватися у 1776 р. на основі архіву Царичанської митниці: на момент «успадкування» архів складався з «Генерального регламенту» (1720 р.), Митного тарифу (1776 р.), інструкції Комерц-колегії (1755 р.), митних книг, оголошень, рішень Царичанського митного присутствія та 69 архівних справ²⁷. Особливості подальшого поповнення архіву встановити не вдалося, оскільки не були виявлені хоча б якісь рештки самого митного архіву (книги, відомості, журнали, зошити тощо). Переважна більшість виявленої

документації, використаною для дослідження історії Олександрівської митниці, належить до документообігу інших установ (канцелярія генерал-губернатора, Комерц-колегія, Головна над митними зборами канцелярія тощо) і стосується окремих аспектів кадрового та матеріального забезпечення, фінансової звітності, статусу митної установи²⁸, але не відображає особливості організації та функціонування установи. З цих же причин залишається невідомою дата закриття, точніше, переведення Олександрівської митниці до Криму (за різними даними це відбулося у 1783 р. або у 1784 р.). Разом із митницею до Криму, вочевидь, був переведений і митний архів²⁹, оскільки в межах майбутнього Одеського митного округу його слідів виявлено не було. Можемо припустити, що архів Олександрівської митниці потрапив до Севастополя, оскільки директором тамтешньої митниці був призначений колишній смотритель Олександрівської митниці. Крім того, архів Севастопольської митниці так само не був виявлений, як і архів Олександрівської³⁰.

На жаль, подібна ситуація із збереженням митного архіву є типовою для більшості митних установ Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. Втручання у процес формування та зберігання митних архівів почалися ще за часів функціонування самих установ. Подекуди такі втручання мали незворотні наслідки для старих «непотрібних» архівів, реконструкція яких стає на сьогодні практично неможливою. Багато в чому це визначає стан та перспективи дослідження історії створення та особливостей функціонування конкретних митних установ на півдні України, адже наявність або відсутність митного архіву принципово впливає на обсяг, зміст та якість наукової інформації, можливості джерелознавчого аналізу виявленої службової документації митних установ або митного відомства у цілому, перспективи включення локальної установознавчої проблематики (на прикладі конкретної митниці) до більш широкого історичного контексту. Тим не менш, навіть теоретичні реконструкції втрачених митних архівів можуть сприяти більш плідній архівній евристиці та розширенню інформативних можливостей службової документації митних установ Південної України як історичного джерела.

¹ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. 40, оп. 1, спр. 216, арк. 701.

² Державний архів Автономної Республіки Крим (далі – Держархів АР Крим), ф. 792, оп. 1, спр. 89, арк. 13.

³ Головка Ю. І. Створення службової документації митними установами Південної України (1776–1783 рр.) // Наукові записки : зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2005. – Т. 10. – С. 282–291.

⁴ Головка Ю. І. Становлення митної мережі на півдні України (1776–1819 рр.) // Студії з історії Степової України. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 1. – С. 42–47.

⁵ Держархів АР Крим, ф. 221, оп. 1, спр. 68, арк. 6.

⁶ Держархів АР Крим, ф. 369, оп. 1, спр. 41, арк. 1–12; спр. 50, арк. 1–10; спр. 67, арк. 5–12.

⁷ Держархів Одеської обл., ф. 88, оп. 2, спр. 2, арк. 1–27; оп. 1, спр. 20, арк. 2–17.

⁸ Там само, ф. 40, оп. 1, спр. 216, арк. 701.

⁹ Там само, арк. 262

¹⁰ Держархів АР Крим, ф. 369, оп. 1, спр. 18; спр. 19.

¹¹ Там само, ф. 439, оп. 1, спр. 1, арк. 38.

¹² Там само, арк. 27.

¹³ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА), ф. 276, оп. 3, д. 1504, л. 14–37.

¹⁴ Держархів АР Крим, ф. 369, оп. 1, спр. 18, арк. 6–53, 118.

¹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 216, арк. 2.

¹⁶ Там само, арк. 3–4.

¹⁷ Там само, арк. 57–59.

¹⁸ РГАДА, ф. 1261, оп. 6, д. 1385, л. 3.

¹⁹ Держархів Одеської обл., ф. 40, оп. 1, спр. 216, арк. 79–81.

²⁰ Там само, арк. 264–269.

²¹ Там само, арк. 91, 135.

²² Там само, арк. 312–313.

²³ Там само, арк. 315.

²⁴ Там само, арк. 316.

²⁵ Там само, арк. 317–320.

²⁶ Там само, арк. 321–333.

²⁷ Российский государственный военно-исторический архив, ф. 52, оп. 1/194, д. 135, ч. 1, л. 403.

²⁸ Головка Ю. І. Олександрівська прикордонна митниця (1776–1784): особливості реконструкції джерельної бази // Музейний вісник. – Запоріжжя : АА Тандем, 2010. – № 10. – С. 121–128.

²⁹ РГАДА, ф. 1261, оп. 6, д. 1385, л. 7.

³⁰ РГАДА, ф. 16, д. 962, ч. 3, л. 98.

В статье рассматриваются особенности формирования архивов таможенных учреждений Южной Украины последней четверти XVIII – начала XIX в., организация хранения таможенной документации и возможности реконструкции утраченных таможенных архивов.

Ключевые слова: таможня, таможенный архив, документация, Южная Украина.

The peculiarities of the composition of customs' archives of the Southern Ukraine in the last quarter of XVIII – at the beginning of XIX centuries, the organization of the customs' documentation storage and the possibilities of the reconstruction of the lost customs' archives are considered in the article.

Key words: a custom-house, a customs' archive, documentation, the Southern Ukraine.